

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

ІСТОРИЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ АКТИВ ЗАКОНОДАВСТВА В ПРАКТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

I. O. Нікітіна

старший консультант Управління правової експертизи Секретаріату Конституційного Суду України

У статті досліджено теоретичні та практичні засади застосування історичного методу тлумачення в практиці Конституційного Суду України, зокрема, при тлумаченні ультраактивних норм права.

Ключові слова: офіційне тлумачення, історичний метод тлумачення, ультраактивні норми права.

Статья исследует теоретические и практические аспекты применения исторического метода толкования в практике Конституционного Суда Украины, в том числе, при толковании ультраактивных норм права.

Ключевые слова: официальное толкование, исторический метод толкования, ультраактивные нормы права.

Article researches theoretical and practical aspects of application of the historical method in practice of the Constitutional Court of Ukraine, also at the construction of ultraactive rules of law.

Keywords: official construction, historical method of construction, ultraactive rules of law.

У своїй практиці Конституційний Суд України (далі – Суд) застосовує досить широкий перелік засобів та прийомів аналізу і з'ясування змісту положень законодавства. Одним із актуальних та малодосліджених аспектів цієї проблеми є використання Судом історичного методу при тлумаченні Конституції та законів України, зокрема, його застосування в інтерпретації чинних та нечинних положень законодавства.

Під історичним методом тлумачення найчастіше розуміють встановлення змісту норми права шляхом дослідження умов її виникнення [1, с. 82]. Умови, що досліджуються, можуть бути різними, наприклад, історичні обставини виникнення норми права, соціальні, економічні або політичні фактори, що спричинили її прийняття (саме тому деякі дослідники називають цей метод історико-політичним [2, с. 86-89]), воля законодавця тощо.

Окремі аспекти історичного способу тлумачення досліджували А. Б. Венгеров, М. В. Вітрук, М. М. Вопленко, Х. А. Гаджієв, Н. А. Гранат, П. С. Єлькін, В. В. Лазарев, П. О. Недбайло, А. С. Пиголкін, П. М. Рабінович, Ю. М. Тодика, Т. Я. Хабрієва, Н. І. Хабібуліна, М. В. Цвік, О. Ф. Черданцев, О. С. Шляпочников і багато ін. Однак на сьогодні в юридичній науці відсутні системні розробки, присвячені змісту та прийомам такого способу тлумачення.

Сьогодні історичний метод тлумачення правових норм використовується переважно в науці історії держави і права для дослідження змісту історичних пам'яток права, що становлять швидше науковий, аніж практичний інтерес. Недостатнє поширення історичного методу в правозастосовній діяльності та офіційному тлумаченні положень законодавства можна пояснити тим, що більшість нормативно-правових актів в нашій дер-

жаві достатньо молоді, деякі не мають аналогів у минулому, а історія їх функціонування занадто коротка для проведення історичних досліджень. Водночас саме динамічним розвитком сучасного законодавства, його постійним оновленням, співіснуванням прогресивних та застарілих методів регулювання суспільних відносин тощо можна пояснити зростання інтересу до історичного методу тлумачення положень законодавства і, як наслідок, необхідність подальших теоретичних досліджень цього питання.

Використання історичного методу тлумачення не є новелою в практиці Суду. На доцільності застосування такого прийому тлумачення наголошував ще суддя М. І. Козюбра в окремій думці до Рішення Суду від 2 лютого 1999 р. № 1-рп/1999 (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) [3]. Одним з останніх прикладів застосування історичного методу Судом є Рішення від 26 січня 2011 р. № 1-рп/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) та окрема думка до нього судді В. М. Кампо [4].

Історичне тлумачення, як і будь-яка офіційна інтерпретація норм права, включає в себе два етапи. По-перше, з'ясування, тобто усвідомлення змісту положення законодавства безпосередньо суб'єктом тлумачення. По-друге, роз'яснення або, іншими словами, доведення змісту правової норми до інших учасників правовідносин [5, с. 34-36].

Зазначимо, що вирішення питань щодо конституційності окремих положень законодавства також включає в себе тлумачення положень законодавства, однак лише перший його етап. Інтерпретація змісту норми права виступає в цьому випадку як додатковий аргумент, є казуальною і використовується лише для обґрунтування позиції, висловленої в резолютивній частині акта

Суду. Проте не слід недооцінювати ролі тлумачення при вирішенні питання щодо конституційності певної норми права. Таке тлумачення є обов'язковим для праввідносин, аналогічних тим, що стали приводом для роз'яснення по конкретній справі [6, с. 28, 31]: на висловлену один раз позицію Суд може посылатися в своїх наступних рішеннях (ухвалах).

Отже, в аспекті проблеми, порушеної у нашій статті, доцільно розглянути застосування Судом історичного методу не тільки при безпосередньому тлумаченні Конституції та законів України, а й при вирішенні питання відповідності Основному Закону України окремих положень законодавства.

При цьому аналіз практики Суду свідчить, що у більшості випадків об'єктом конституційного контролю та офіційного тлумачення можуть бути лише чинні нормативно-правові акти. Аналогічна позиція неодноразово висловлювалася і в актах Суду.

Проте в сучасній практиці є численні приклади застосування нормативно-правових актів або їх окремих положень у зв'язку з їх ультраактивною (переживаючою) силою. Під ультраактивністю норми права найчастіше розуміють дію такої норми у праввідносинах після втрати цією нормою чинності [7, с. 311].

У вітчизняному законодавстві можна виділити два випадки ультраактивної дії норм права. У першому випадку приписи нормативно-правового акта поширюються на нереалізовані (неприпинені) на момент втрати ним чинності права й обов'язки в межах існуючих праввідносин. Другий випадок має місце в тому разі, коли нормативно-правовий акт, що втратив чинність, поширювався не тільки на існуючі на той час, а й на певну частину майбутніх прав і обов'язків, у межах як старих, так і нових праввідносин [8, с. 156-157].

Ультраактивні положення законодавства формально не підпадають під юрисдикцію Суду, однак, в даному випадку доцільно погодитися з позицією В. П. Тихого [9, с. 59] щодо того, що згадані норми не тільки можуть, а й повинні бути предметом конституційного провадження, оскільки вони фактично зберігають юридичну силу в породжених ними праввідносинах.

Історичний метод тлумачення використовує різноманітні прийоми та засоби дослідження. Цікавим є те, що на відміну від більшості інших способів тлумачення одним із прийомів історичного методу є дослідження джерел, які лежать за межами права [5, с. 154]. Такими джерелами можуть бути висловлювання державних діячів, публікації в ЗМІ, матеріали громадських обговорень тощо. Саме такою обставиною можна пояснити певну «непопулярність» історичного методу в практиці Суду. Адже, як неодноразово зазначав орган конституційної юрисдикції у своїх рішеннях, він досліджує лише норми права, а не факти.

Як правило, Суд застосовує історичний метод тлумачення у двох випадках: як допоміжний вид тлумачення для пізнання певних правових аспектів предмета тлумачення; як основний вид тлумачення, коли історичне тлумачення закону, його положень може мати суттєве значення для з'ясування суті справи [10].

У другому випадку історичний метод тлумачення часто допомагає виявити, наскільки офіційна інтерпретація може вплинути на вирішення проблеми, порушеної у конституційному поданні або конституційному зверненні. Зазначимо, що з'ясування цієї обставини є важливим не тільки при тлумаченні ультраактивних норм, а й при вирішенні питань щодо необхідності тлумачення чинних положень законодавства у конкретному випадку. Так, напри-

клад, Суд застосував історичний метод тлумачення в Ухвалі від 25 січня 2011 р. № 4-уп/2011 [11]. При цьому орган конституційної юрисдикції дійшов висновку, що у зв'язку зі зміною редакції норми права, про тлумачення якої просив суб'єкт права на конституційне звернення, її офіційна інтерпретація не вплине на вирішення по суті питання, порушеного у конституційному зверненні.

Як зазначалося вище, Суд, використовуючи історичний метод, досліджує лише правові джерела. Так, суб'єкт тлумачення може аналізувати преамбулу нормативно-правового акта та чинне на момент його прийняття законодавство, співставляти прийнятий акт з його проектами. Поширеним в практиці Суду є дослідження стенограм засідань Верховної Ради України. Такий прийом історичного тлумачення не є суто правовим, проте допомагає виявити наміри та цілі законодавця, з'ясувати політичну, економічну, соціальну ситуацію в державі на момент прийняття нормативно-правового акта.

Також в історичному методі доволі часто застосовується порівняння правового акта, що тлумачиться з раніше діючим актом, що втратив чинність у зв'язку з прийняттям об'єкта дослідження, або порівняння досліджуваної норми з її попередньою редакцією. Слід зазначити, що останній прийом доволі часто використовується в практиці Суду. В таких випадках тлумачення нечинного нормативно-правового акта виступає як допоміжний засіб для обґрунтування кінцевого висновку, фігурує тільки в мотивувальній частині рішення (ухвали), не має на меті офіційної інтерпретації норми права і як самостійне юридичне явище не існує. Проте в цьому випадку має місце інтерпретація норми права. Отже, є підстави говорити про використання Судом історичного методу не тільки

при інтерпретації чинних та ультраактивних положень законодавства України, а й норм права, що остаточно втратили чинність.

В контексті питання, що є предметом нашої статті, доцільно проаналізувати практику Суду щодо відкриття провадження за конституційними поданнями (зверненнями), у яких йдеться про тлумачення положень ультраактивних нормативно-правових актів.

У більшості випадків Суд відмовляє у відкритті провадження за такими конституційними поданнями (зверненнями). Таке рішення орган конституційної юрисдикції найчастіше мотивує тим, що норма права втратила чинність, а тлумачення нечинних положень законодавства не належить до повноважень Суду. Винятки з цього правила можливі у випадках порушення в конституційному поданні (зверненні) питань, важливих для життя суспільства та держави загалом. Так, Суд відкрив провадження за конституційним поданням Верховного Суду України, у якому йшлося, зокрема, про тлумачення окремих положень Кримінального кодексу України 1960 р. в аспекті можливості заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на п'ятнадцять років позбавлення волі.

Слід зазначити, що при вирішенні питання щодо можливості тлумачення Судом ультраактивних норм права доцільно застосовувати метод історичного тлумачення. Вказаний підхід допоможе виявити, наскільки така норма права взагалі може застосовуватись при регулюванні відносин, що є предметом конституційного подання (звернення), і, як наслідок, чи сприятиме офіційна інтерпретація ультраактивної норми вирішенню питання по суті.

Застосування історичного методу належить від проблеми, порушеної в конституційному поданні (зверненні), а та-

кож від особливостей конкретної норми, що тлумачиться. На нашу думку, практиці Суду з цього питання доцільно згрупувати за специфікою проблем, що є предметом рішень.

У першому випадку історичне тлумачення використовується безпосередньо при інтерпретації норми права, що втратила чинність, але застосовується у зв'язку з її переживаючою силою. Так, Суд надав роз'яснення окремих положень Кримінального кодексу України 1960 р. в Рішенні від 30 жовтня 2003 р. № 18-рп/2003 (справа про службових осіб підприємств, установ та організацій) [12, с. 14-18], яке містить аналіз еволюції понять «громадське підприємство, установа, організація» та «служба особа» в законодавстві України. Для цього Суд використав різні прийоми дослідження, зокрема, розглядав зміни, що вносилися до положень Конституції України 1978 р., співставляв різні редакції ст. 164 Кримінального кодексу України 1960 р., яка містить згадані вище поняття тощо.

Цікавий наведений приклад і тим, що в ньому історичний метод виступав не як допоміжний, а як основний засіб аргументації винесеного Судом рішення. Це дає підстави не погодитися з позицією окремих науковців [13] щодо неможливості використання історичного методу як основного способу тлумачення положень законодавства, виконання ним допоміжної, другорядної ролі.

Також прикладом тлумачення нечинної норми може слугувати Рішення Суду від 2 лютого 2011 р. № 1-рп/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі). Тут Суд надав офіційне тлумачення ультраактивних положень Кримінального кодексу України 1960 р. в їх системному зв'язку з положеннями чинних нормативно-правових актів, зо-

крема, Кримінального кодексу України 2001 р. В згаданому рішенні наведено аналіз правової ситуації, що склалася після визнання Судом неконституційними положень Кримінального кодексу України 1960 р., які встановлювали покарання у вигляді смертної кари.

Така практика Суду є важливим внеском у судову доктрину. Фактично він створив своєрідний «прецедент», розширивши часові межі здійснення тлумачення ним нормативно-правових актів, а отже, – і сферу захисту прав і свобод людини і громадянина.

У другому випадку історичне тлумачення норм, що остаточно втратили чинність, застосовується як допоміжний засіб при з'ясуванні змісту чинної норми. Прикладом такого застосування методу історичного тлумачення може слугувати Рішення України від 13 травня 1997 р. № 1-зп/1997 (справа щодо несумісності депутатського мандата) [14, с. 3-11]. Слід зазначити, що в згаданому рішенні поєднано систематичний та історичний методи тлумачення. Мотивувальна частина Рішення № 1-зп/1997 містить аналіз окремих положень Конституції 1978 р. та низки нечинних на час конституційного провадження законів України, а також Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України. На підставі цього аналізу орган конституційної юрисдикції зробив порівняння порядку врегулювання статусу народного депутата у чинному на момент розгляду законодавстві та у законодавстві, що діяло до прийняття Конституції України 1996 р.

І, нарешті, у третьому випадку історичне тлумачення використовується при вирішенні питання щодо відповідності Конституції України положень чинного законодавства України. Зокрема, історичне тлумачення у поєднанні з системним та граматичним методами було за-

стосовано у Рішенні Суду від 12 грудня 1999 р. № 11-рп/1999 (справа про смертну кару) [15, с. 16-21]. Предметом дослідження в цьому випадку стала еволюція інституту смертної кари за часів незалежності України, в тому числі вплив такої міри покарання на рівень злочинності в державі, а також політико-правова ситуація, що склалася після приєднання України до Статуту Ради Європи. При цьому орган конституційної юрисдикції досліджував зміни, що вносилися до Кримінального кодексу України 1960 р. щодо скасування смертної кари за окремі види злочинів у зв'язку з демократизацією суспільства, а також порівнював текст Конституції України 1996 р. з її проектами.

У сучасній юридичній науці та практиці існує певна «недооцінка» методу історичного тлумачення. Найчастіше він розглядається як допоміжний, другорядний у порівнянні з іншими методами тлумачення. У теорії права відсутні системні розробки згаданого питання, у зв'язку з цим історичне тлумачення використовується доволі рідко як на практиці, так і в науковому аналізі законодавства. Однак проведений вище аналіз практики Суду свідчить про ефективність та необхідність застосування історичного тлумачення при інтерпретації ультраактивних та нечинних положень законодавства, а також при тлумаченні нормативно-правових актів тривалої дії або таких, що зазнавали неодноразових змін.

Разом з тим слід зазначити, що приклади офіційного тлумачення ультраактивних норм права в практиці Суду нечисленні. Однак, на нашу думку, з метою запобігання порушенню прав людини і громадянина в окремих випадках таке тлумачення є обов'язковим. Крім того, тлумачення і, як наслідок, надання правової оцінки актам законодавства, що мають вагоме значення для минуло-

го України та викликають суттєві розходження в суспільстві (наприклад, Декларації про державний суверенітет України, Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України тощо), є важливим для формування правової культури та правової свідомості суспільства.

У зв'язку з цим доцільно внести відповідні зміни до Закону України «Про Конституційний Суд України» та до Регламенту Суду, які б надавали органу конституційної юрисдикції право тлумачити положення законодавства, що формально втратили чинність, але фактично продовжують в окремих випадках регулювати суспільні відносини. Також важливим є розроблення внутрішньо-організаційних рекомендацій з приводу тлумачення ультраактивних та нечинних нормативно-правових актів для використання Управлінням правової експертизи Секретаріату Суду.

Перспективним уявляється проведення системного аналізу застосування історичного методу в практиці Суду. Крім того, потребують подальшої теоретичної розробки прийоми та засоби історичного тлумачення (як суто правові, так і ті, що лежать за межами права), дослідження доцільності їх використання в окремих випадках тощо.

Література

1. *Черданцев А. Ф.* Толкование советского права. – М. : Юридическая литература, 1979. – 166 с.
2. *Пиголкин А. С.* Толкование нормативных актов в СССР. – М. : Госюриздат, 1962. – 166 с.
3. Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 2.
4. Офіційний вісник України. – Міністерство юстиції України. – Зб. нормативно-правових актів. – 18 лютого 2011 р.
5. *Тодыка Ю. Н.* Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика. – Харьков, Факт, 2001. – 327 с.
6. *Хабриева Т. Я.* Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика. – М., 1998. – 369 с.
7. Загальна теорія держави і права : підруч. / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 428 с.
8. *Пушняк О. В.* Ультраактивна дія в часі нормативно-правових актів. – Державне будівництво та місцеве самоврядування. Зб. наук. пр. – Харків : Право, 2005. – С. 152-159.
9. *Тихий В. П.* Повноваження Конституційного Суду України та правова природа його рішень // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 55-65.
10. Окрема думка судді В. М. Кампо до Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі). <http://ccu.gov.ua>
11. Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 5.
12. Див., напр.: Черданцев А. Ф. Толкование советского права. – М. : Юридическая литература, 1979 ; Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика. – Харьков : Факт, 2001.
13. Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 2.
14. Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 1.